

ЛИТЫЕ МОНЕТЫ И ЛИТЕЙНОЕ РЕМЕСЛО В НИЖНЕМ ПОБУЖЬЕ

Сравнительный анализ остатков бронзолитейного ремесла в античных центрах Нижнего Побужья и лесостепных памятников Поднепровья показал, что этот вид производства был более развит в Скифии. В античных же центрах работали, в основном, заезжие мастера, которые арендовали мастерские или устраивали их в арендованных помещениях. Единственным свидетельством античного ремесла были литые монеты Ольвии. Однако разнообразие типологических форм и химикометаллургических характеристик анэпиграфных дельфинов свидетельствуют, что отливали их те же заезжие мастера, используя при этом свои металлургические традиции. Стабильность формы и рецептов сплавов в металле дельфинов с надписями говорит о том, что их изготавливали греческие мастера. Таким образом, анэпиграфные дельфины не могут использоваться для подтверждения высокой роли бронзолитейного ремесла в экономике Нижнего Побужья.

S. Ya. Olgovsky

CAST COINS AND CASTING IN THE LOW BOG TERRITORY

Comparative analysis of remnants of casting production in the Antique centers of the Low Bog region and the sites of Dnieper Forest-Steppe shows that this kind of production was developed rather in Scythia than in the centers. Typically, there were the arrived casters who worked in the centers and took a lease on their shops or arranged the shops in the rented premises. Cast coins are the only evidence of the antique industry in Olbia. However, the diversification of typological forms, chemical and metallurgical characteristics anepigraphic "dolphins" testifies that they were casted by the arrived casters by their metallurgical traditions. Stable forms and stable compositions of alloys of the inscribed "dolphins" show that Greek casters produced them. Thus, the anepigraphic "dolphins" can not be used to argue a concept on significant role of bronze casting in the economy of the Low Bog region.

Одержано 12.06.97

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІСОСТЕП СКІФСЬКОГО ЧАСУ. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ

С. С. Бессонова

У статті розглядаються деякі дискусійні питання скіфської археології, що стосуються присутності кочових утворень у Лісостепу.

Питання щодо присутності скіфів, тобто носіїв скіфського культурного комплексу в Українському Лісостепу поступово позбувається дискусійності¹. Лісостеп все частіше сприймається як частина Скифії, історія якої, подібно до історії інших кочових утворень, постає як дискретний процес, окремі етапи якого значною мірою різнилися між собою². Наприкінці 80-х років складається уявлення

щодо процесу скіфізації лісостепу як проникнення (починаючи з найдавнішого періоду скіфської історії) декількох послідовних хвиль номадів, причому Придніпровський Лісостеп розглядається як головний об'єкт скіфської експансії у Північному Причорномор'ї у VII ст. до н. е.³ Аналогічні процеси відбувалися також на Середньому Дністрі⁴, Верхньому та Середньому Доні⁵. На перший план висуваються більш складні питання: масштаби скіфської присутності у лісостепу, характер зносин з місцевими племенами, а також з населенням степу, роль номадизму у структурі економіки тощо. Узагальнюючи підсумки дискусії останнього десятиріччя стосовно характеру процесів, що відбувалися в Українському Лісостепу за скіфських часів, можна констатувати наступне.

Найчисленніші прояви культури скіфського типу в лісостепу, а отже присутність її носіїв простежуються у VII — на початку VI ст. до н. е. і наприкінці V — IV ст. до н. е. Перший зі згаданих періодів досить складний для розуміння, оскільки носії скіфського культурного комплексу прийшли у регіони з відносно значною компактністю нескіфського населення⁶. Більш прийнятною залишається думка про те, що розселення номадів відбувалося, головним чином, у межах Правобережжя, а на Лівобережжі цей процес нібито торкнувся переважно терасового Придніпровського Лісостепу та Посулля, а також — у V—IV ст. до н. е. — південної підзони лісостепу. Загалом, на думку дослідників, етнокультурні процеси на Лівобережжі були складнішими для розуміння, оскільки іранський етнокультурний компонент укорінився тут набагато раніше, ніж на Правобережжі. Зокрема, частина дослідників вважає, що носіями скіфського (келермеського) культурного комплексу на Лівобережжі були споріднені зі скіфами іраномовні гелони, вихідці з Північного Кавказу⁷, які за способом господарювання іноді приєднуються до номадів⁸.

По-різному оцінюється період другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. Це пов'язано із різним розумінням процесів, що відбувалися у Лісостепу у попередній період, зокрема, взаємин із кочовим Степом, трансформації економіки і соціальної структури прийшлих номадів. Щодо періоду кінця V — IV ст. до н. е., то він, за загальною думкою, суттєво відрізняється від періоду архаїки, оскільки лісостепові території на цей час опинилися у політичній залежності від об'єднання кочовиків причорноморських степів, що сприяло виникненню «вимушеного економічного симбіозу» кочовиків, осілого населення степів і грецьких колоністів⁹. Неоднаковою у ці часи була доля населення лівобережних і правобережних територій. На останніх спостерігається різке зменшення кількості поселень, у той час як на Лівобережжі V—IV ст. до н. е. — період розквіту поселенських структур¹⁰.

Деякі важливі моменти дискусії останніх років були узагальнені Д. С. Раєвським, який звернув особливу увагу на екологічний аспект проблеми¹¹. На особливу увагу заслуговують наступні положення статті, які стосуються насамперед території Українського Лісостепу. 1. Розселення скіфів протягом VII — першої половини VI ст. до н. е. було по суті розселенням вершницьких загонів, що було типовим для кочових суспільств. Скіфські переселенці на території Українського Лісостепу — спеціалізована соціальна верства, «дружини» на службі у місцевих володарів. 2. Вибір регіону при розселенні ні в якій мірі не був обумовлений ландшафтно-кліматичним фактором. 3. Переселенці поривали з традиційним для їхнього етнокультурного середовища господарсько-культурним типом (тобто кочовим скотарством) й укорінювалися в інші за своєю сутністю соціально-економічні утворення. Головним джерелом існування скіфських «дружинників» було не кочове скотарство, а плата за військову службу. На підставі цих положень зроблено висновки: скіфи — кочові скотари епохи архаїки — як окремих народ перетворюються на деякий міраж, а ранньоскіфський культурний комплекс відображає не стільки етнічну сукупність, скільки певну соціальну верству¹². Одним з суттєвих підтверджень цього висновку є, на думку Д. С. Раєвського, розміщення пов'язаних з ранніми скіфами археологічних пам'яток за межами власне степової смуги Східної Європи — єдиного придатного для кочового скотарства середовища.

Дискусійність питань, що порушені, певною мірою пов'язана з існуванням різних підходів до визначення природного середовища кочового скотарства. Стає очевидним, що основа господарської діяльності ранньої — VII—VI ст. до

н. е. — Європейської Скіфії, як і більшості кочових утворень східної частини євразійських степів, не повністю відповідає уявленням щодо кочового господарсько-культурного типу, який було створено на підставі історико-етнографічних паралелей з номадами аридних, переважно рівнинних степів¹³. Зараз це поняття доповнюється і корегується стосовно давніх кочовиків. Зокрема, у межах кочового господарства виділяються різні види і підтипи кочового і напівкочового скотарства, між якими немає, як вважають, принципової різниці¹⁴. Як відомо, головні осередки складання найраніших — IX—VIII ст. до н. е. — культур «рухливих скотарів»¹⁵ скіфо-сибірського кола значною мірою знаходилися на окраїнах степових просторів, у передгірських та гірських степах, а також у лісостепу¹⁶. У скіфські часи регіони напівкочового скотарства, насамперед Центральної Азії*, зробили видатний внесок у формування матеріальної і духовної культури напіврухливих скотарів. Напівкочове скотарство було поширеним також у скіфів причорноморських степів V—IV ст. до н. е.¹⁷, які вважалися раніше взірцем класичних номадів.

Активна взаємодія населення євразійського степу та його периферії простежується протягом усієї історії кочових суспільств¹⁸. Номади аридних степів частіше виступають призвідниками масштабних переміщень і воєнних походів, до яких вони втягують також сусідів. Проте процеси етнокультурної й політичної «кристалізації» частіше відбувалися саме на степовій периферії, населеній напівномадами. При цьому номади відкритих степів, які зберігали воєнно-кочову племінну організацію¹⁹, відігравали роль своєрідного «кочового тилу», що забезпечував життєздатність новоутворених об'єднань.

Отже, та ситуація, яку ми спостерігаємо в європейській частині євразійської смуги степів — розташування пам'яток, на підставі яких сформувалося наше уявлення про ранніх скіфів**, поза межами власне степової зони²⁰, спостерігається в усьому скіфо-сибірському світі.

Центральноазійський субстрат визнається зараз одним з провідних в утворенні культури давньої — VII—VI ст. до н. е. — Європейської Скіфії²¹. Тобто, його носії — східні кочовики — були вихідцями із передгірських місцевостей з вираженою континентальністю клімату і високопродуктивними гірськими пасовищами. У Східній Європі за природними умовами цим місцевостям дещо відповідала територія Центрального Передкавказзя з чітко вираженою вертикальною зональністю ландшафтів (див. нижче). Мабуть саме тому ця територія в усі часи була плацдармом для східних номадів. Але скіфський воєно-племінний союз VII—VI ст. до н. е. не був, вірогідно, однорідним за походженням. Якусь його частину становили вихідці з місцевостей з помірнішим кліматом західної частини євразійських степів. Зокрема, це стосується населення Закубаня і Придніпровського Лісостепу. Географічний фактор не завжди був вирішальним при розселенні номадів, але все ж таки перевага надавалася місцевостям зі звичними ландшафтами²². Проте всюди обов'язковою була зручність сполучення з відкритими степовими просторами — як для успішного функціонування економіки, так і міцності військової системи. Тому в усі часи існування скіфського об'єднання провідна політична роль в ньому належала номадам відкритих степів: спочатку скіфам Передкавказзя, а потім — об'єднанню у північно-причорноморських степах на чолі з царськими скіфами.

Чи можна вважати розселення ранніх скіфів в Українському Лісостепу (певно, головним чином одночасно із передньоазійськими походами) розселенням військових загонів, які виштовхувалися із власного середовища²³? Дійсно, серед ранньоскіфських поховань тут переважають поховання чоловіків-воїнів. Але це явище, мабуть, пояснюється домінуванням у цей час «чоловічої», воїнської субкультури²⁴, елементом якої був героїчний курганний обряд поховання, відмінний від поховань інших груп населення. Тому цей аргумент не є вирішальним, хоча присутність в окремих місцях лише воїнських спеціалізованих загонів не виключена. Більшу частину прибульців склали воїни-вершники, контингент яких поповнювався, як це буває у подібних ситуаціях, за рахунок

* Це насамперед її окраїна — Саяно-Алтайський регіон і територія Східного Казахстану.

** Тобто пам'ятки Кавказу, Середнього Поволжя, Українського Лісостепу та Середньої Європи.

військових загонів (або окремих груп населення) інших етносів. Але це було саме переселення народу, спрямоване на захоплення і освоєння нових територій²⁵, на відміну від походів військових загонів, які здійснювалися з території Манейського царства або інших осередків під час війн у Передній Азії²⁶. Як відомо, предки скіфів колись оселилися у волго-донських степах, а потім просунулися у Передкавказзя²⁶, де знаходилася скіфська «метрополія» у часи передньоазійських походів. Після закінчення періоду війн цей «кочовий тил», тобто осередок усього народу, міг якийсь час залишатись на Північному Кавказі, а потім перемістився²⁷ або поділився на декілька частин.

Стосовно статусу ранніх скіфів на території Українського Лісостепу існують наступні точки зору: скіфи були завойовниками, які силою підкорили місцеві племена (найбільш поширена думка); скіфи становили наймані військові загони, які перебували на службі у місцевих володарів²⁸. Поширеною залишається думка щодо приналежності ранніх «дружинних» курганів аристократії місцевих осілих племен²⁹. Найбільш переконливою видається перша точка зору. Виходячи з масштабності і раптовості появи поховань скіфського типу у VII ст. до н. е., а також співіснування прищого і місцевого населення на одних або сусідніх територіях, це було саме завоювання з метою встановлення данницьких відносин. Звичайно, це супроводжувалося захопленням частини земель, зокрема, кращих пасовищ. Але частіше номади влаштовували зимовища, судячи з розташування великих могильників, на деякій, інколи значній, відстані від поселень — можливо, щоб не підривати економіку своїх сусідів, від якої вони певною мірою залежали.

Щодо припущення стосовно договірних відносин між кочовиками й осілими угрупованнями відносно військової служби, то вони можливі, головним чином, при наявності у останніх державних утворень досить високого рівня. Такими були, наприклад, поселення кочовиків скіфського часу біля кордонів Урарту, Хорезму, «чорних клобуків» на кордонах Київської Русі (вони, до речі, оселялися у Пороссі цілими племенами) тощо. Стосовно місцевих угруповань Українського Лісостепу, зокрема Подніпров'я, початку ранньоскіфського періоду, таких даних немає. На час масової появи скіфів близько середини VII ст. до н. е. тут мешкало не дуже численне осіле населення, яке за рівнем соціальної інтеграції поступалося пришельцям.

Показовим є також розміщення курганних поховань, насамперед дружинних, ранньоскіфського часу*. Спостерігається майже повна відсутність курганів з дружинними похованнями скіфського типу в деяких традиційно землеробських регіонах лісостепу (Східне Поділля, верхів'я Псла, Ворскли тощо), а також розміщення значної їх частини на північних кордонах лісостепової зони³⁰ (кургани Білоцерківської рівнини, Посулля). Логічнішою, якщо виходити з припущення стосовно охорони рубежів осілих землеробсько-скотарських племен найманцями-скіфами, була б концентрація цих пам'яток головним чином на порубіжжі зі степом, основним джерелом небезпеки. Ці окремі випадки є відображенням загальних закономірностей розселення ранніх номадів — носіїв культури скіфського типу у Східній та Середній Європі. В усіх випадках кургани скіфського типу з'являються у вузлових пунктах торговельно-воєнних шляхів, а також на пов'язаних з ними стратегічно значущих територіях, поблизу осередків торгівлі і збирання данини, видобутку та обробки металів. Це скоріше схоже на планомірне підкорення головних центрів культурогенезу на периферії євразійського типу, хоча висновки щодо існування єдиної кочової степової макросистеми цього часу³¹ є досить проблематичними.

Звичайно, серед дружинних поховань скіфського типу могли бути і поховання місцевої кінної аристократії**, яка мало чим відрізнялася від власне скіфської, зокрема, брала участь у зарубіжних походах. Проте, якщо прийняти положення стосовно панівного становища скіфів у лісостепу, то більшість дружинних могильників, і особливо великих, мала бути скіфськими. Відокремлення пам'яток номадів і місцевого населення у регіонах тривалих — ще з передскіф-

* Цю тему докладніше буде розглянуто у наступній статті (Археологія.— 1999.— № 3).

** Не виключено, що серед останніх були також нашадки кімерійців, які були асимільовані скіфами і тому можуть розглядатися як один етнокультурний масив.

ських часів — контактів є надзвичайно складним питанням, і для його вирішення мають значення як детальне вивчення окремих мікрорегіонів, так і загальних закономірностей розміщення археологічних пам'яток. Важливим чинником, на нашу думку, є ступінь наближеності могильників з рисами місцевого архаїчного поховального обряду до поселень.

Складним є також питання щодо співвідношення кочівництва та інших видів життєдіяльності ранніх скіфів. Воно тісно пов'язане із розумінням статусу скіфів на території лісостепу, а також питанням стосовно ролі природного середовища при їхньому розселенні, оскільки саме воно обумовлює відповідний устрій життя. Інакше кажучи, чи була у прийшлих скіфів необхідність відмовитися від традиційного способу ведення господарства, тобто рухливого скотарства? Висновок Д. С. Раєвського, що усі регіони розселення скіфів у Східній Європі «практично непридатні для ведення кочового господарства»³², здається надто категоричним. Перш за все, ця характеристика навряд чи підходить до території між пониззям Волги і Дону, а також Кавказьким хребтом, де оселилися найдавніші скіфи³³ і де знаходяться виразні пам'ятки келермеського типу³⁴. Тут поєднуються місцевості з різноманітними природними умовами: напівпустелі Прикаспійської низини, Ставропольська височина і Середнє Передкавказзя з вертикальною зональністю ландшафтних підзон (степових, лісостепових, лісових, субальпійських і альпійських), а також Західно-Передкавказькі степи з помірним кліматом, які біля берегів Азовського моря переходять у заболочену смугу Кубано-Єйських плавнів³⁵. Ця різноманітність природних умов*, сприятлива для рухливого скотарства, не в останню чергу, мабуть, прибавлявала кочовиків усіх історичних періодів на це «перехрестя шляхів». Вірогідно, тут ще деякий час після відходу скіфів залишався їхній «кочовий тил». Так, наприклад, частина гунського об'єднання Атілли після його розпаду у Паннонії повернулася у приазовські степи, що були тривалий час базовою територією гунів³⁶.

Після розселення в Українському Лісостепу скіфи опинилися у місцевостях, які за природно-кліматичними даними не дуже відрізнялися від Західного Передкавказзя. Наскільки ж природні умови і господарське середовище у скіфські часи відповідали умовам екстенсивного скотарства? Н. А. Гаврилук заперечує можливість ведення на території Українського Лісостепу скотарства у кочовій або напівкочовій його формах, аргументуючи це відсутністю значних трас перекочувань (значна розчленованість рельєфу, великі лісові масиви) та недостатньою доступністю водоймищ³⁷. Такі висновки навряд чи стосуються всієї території Лісостепу — перехідної смуги між степом і лісом, яка у південній частині є безпосереднім продовженням степу, а у середній і північній містить значні лукоstepові простори, які, до того ж, мають зручне сполучення зі степом. Мають значення також кліматичні умови.

В останні часи поширюється думка щодо суттєвого впливу кліматичного фактору на процес розселення ранніх номадів³⁸. Різкі кліматичні зміни у причорноморському регіоні на порубіжжі II—I тис. до н. е., як уже неодноразово відзначалося, підтверджуються даними геохронологічної шкали мулистих відкладень на дні Сакського озера і графіка синхронних ним стоків Дніпра. Ці дані свідчать про значну посушливість клімату в епоху пізньої бронзи, що досягла свого максимуму саме на порубіжжі II—I тис. до н. е.³⁹. І це, певно, мало катастрофічні наслідки для усього господарського устрою місцевих племен.

З процесом усихання причорноморських степів слушно пов'язують різке зменшення чисельності населення на заключній стадії епохи бронзи⁴⁰. Усихання степів і різко континентальний клімат продовжувалися також у кіммерійський період, у IX—VIII ст. до н. е.⁴¹. Щодо VII—VI ст. до н. е., то в цей період, особливо у VII ст., наслідки посушливого холодного періоду ще були, мабуть, помітними. Так, до середини I тис. до н. е. (початок субатлантичного періоду), до закінчення фанаторійської регресії, рівень Чорного моря був на 4—10 м нижче за сучасний⁴².

* Власне ця різниця природних умов пояснює політичне головування у VII—VI ст. до н. е. скіфів Центрального Передкавказзя, більш пов'язаних із степовими відкритими просторами (і головними шляхами воєнних походів скіфів через перевали Центрального Кавказу) у порівнянні з осілим скіфським населенням Прикубання

Сухий кліматичний період, що тривав кілька століть⁴³, не міг не відбитись і на території лісостепу. На підставі даних ґрунтознавства і кліматології можна припускати зміщення сухих степів далеко на північ⁴⁴, приблизно на одну кліматичну підзону, тобто майже на 200 км⁴⁵. Географія пам'яток епохи пізньої бронзи — раннього заліза цілком відповідає такому припущенню. Відомо, що пам'ятки порубіжжя II—I тис. до н. е., тобто періоду ксеротермічного максимуму (пізньозрубної, білогрудівської, бондарихинської і ранньої чорноліської культур) тяжіли до великих водних артерій та лісових масивів, які сприяли збереженню вологи у ґрунті. Це Дніпровська заплава, Південне Полісся, райони Білогрудівського та Чорного лісів, лісові масиви у басейнах Орелі, Сіверського Дінця, а також у верхів'ях інших рік Лівобережжя⁴⁶. Розпад білогрудівського угруповання племен на Уманщині та відхід бондарихинських племен з Сіверського Дінця, а також білогрудівських і ранньочорноліських з Орелі⁴⁷, могли бути обумовлені не тільки посиленням загрози з боку кіммерійського степу, але також погіршенням природного середовища*, у тому числі з кліматичних причин.

Деякого уточнення потребують і загальноприйняті уявлення щодо господарського середовища, яке існувало у лісостепу у ранньоскіфські часи. Провідною галуззю скрізь вважається землеробство⁴⁸, і землеробський лісостеп протиставляється кочівницькому степу як дві протилежні господарські системи. Свого часу була дуже поширеною теза стосовно швидкого перетворення приїжджих номадів в умовах лісостепу на землеробів⁴⁹. Це, насамперед, пояснювалося «широким» трактуванням геродотових «скіфів-орачів» та «скіфів-землеробів», під якими розумілося усе населення правобережного лісостепу і більша частина лівобережного, і не лише за часів Геродота, а й у VII—VI ст. до н. е. Господарство лісостепових племен ще нерівномірно вивчене, тому важко робити якісь висновки щодо співвідношення землеробства та скотарства в окремих регіонах, а також змін, які відбулися тут протягом скіфського часу. Але деякі дані свідчать, що землеробство не було всюди провідною галуззю і його роль упродовж скіфської епохи дещо зменшилась**. Зараз дослідники все частіше говорять не про перехід кочовиків до землеробства, а про поступове відмирання номадизму або його трансформацію на території лісостепу⁵⁰. Втім, можливий і зворотній процес — а саме перехід частини осілого населення до рухливого скотарства під впливом кочовиків: завдяки воєнним перевагам кочового побуту⁵¹ або примусово. Це насамперед можливо у традиційно скотарських регіонах лісостепу.

Дослідженнями останніх десятиріч з'ясовано, що комплексне скотарське господарство, у тому числі різні види рухливого скотарства, існувало в Українському Лісостепу ще з часів ранньої бронзи, коли почалося пересування степових скотарів у північному напрямі⁵². Найбільше наближався до кочового скотарства перегін — такий спосіб утримання худоби, при якому вона протягом усього року переганяється за усталеними маршрутами із короткочасними стійбищами. Власне, при перегоні населення веде кочовий спосіб життя⁵³. Отже, численні короткочасні стійбища середньодніпровської культури Дніпровського Лівобережжя⁵⁴ можуть відповідати саме такому типу скотарства. За спостереженнями К. П. Бунятян, саме з території лісостепу відбувалося освоєння степів рухливими скотарями пізньозрубної культури — безпосередніми попередниками кочовиків⁵⁵.

Пам'ятки пізнішого передскіфського періоду (кінець VIII — перша половина VII ст. до н. е.) через недосконалість хронології майже не відрізняються від початку ранньоскіфського періоду (його жаботинського етапу). На цей період припадає поява у Лісостеповому Подніпров'ї поховань перших номадів: кіммерійського типу (новочеркаського ступеню), а також скіфських поховань першої хвилі. У цілому кількість археологічних пам'яток з кінця VIII ст. до н. е. поступово збільшується у порівнянні з IX—VIII ст. до н. е., а їхній ареал дещо переміщується у північному напрямку. Зокрема, відроджується традиція спорудження

* Не виключено, що це був не відхід, а загальне значне скорочення населення: якась його частина зберіглася тут і у скіфські часи.

** Як відомо, В. І. Абаєв запропонував нове трактування терміну «скіфи-землероби»: «ті, що розводять худобу» або «ті, що вшановують худобу». Тим самим підкреслюється скотарська спрямованість господарства цих племен.

курганів, яка майже зникла у білогрудівсько-чорноліські часи. Різке зростання кількості курганних поховань з середини VII ст. до н. е. свідчить про посилення степових (південних) елементів у культурі південного населення з початком власне скіфського періоду.

З самого початку раннього залізного віку в Лісостепу, синхронно із степовою смугою, відбуваються деякі зміни у господарстві. Передусім це помітно на пам'ятках південної підзони Лісостепу. Так, у населення чорноліської культури Правобережжя різко зростає — порівняно з білогрудівським періодом — значення верхового коня⁵⁶. На лівобережному порубіжжі степової і лісостепової зон відбувається заміна комплексного землеробсько-скотарського господарства екстенсивним скотарством, яке було привнесене, можливо, степовими кіммерійськими племенами⁵⁷. У будь-якому випадку, спостерігається подальше «остепеніння» скотарства і, можливо, господарства у цілому, яке розпочалося за епохи бронзи⁵⁸.

Щодо ранньоскіфського періоду, то у цей час у Лісостепу існували різні типи землеробсько-скотарського господарства, у тому числі різні види скотарства, які походили від декількох культурних традицій⁵⁹. Різний склад стада, притаманний осілому господарству, зафіксовано на поселеннях VII—VI ст. до н. е., культура яких наслідувала традиції початку раннього залізного віку. Так, на Трахтемирівському городищі за кількістю особин на першому місці свиня, на другому кінь, на третьому велика рогата худоба і на четвертому — дрібна⁶⁰. На поселеннях VII — початку VI ст. до н. е. басейну Ворскли (Західне Більське, Мачухи, Пожарна Балка) свині також належало перше місце, але на другому місці тут дрібна рогата худоба, велика рогата худоба на третьому і кінь — лише на четвертому⁶¹. Якщо порівняти з пізнішими пам'ятками, то ситуація в лісостепу у цілому змінюється у бік збільшення поголів'я великої рогатої худоби*, коней і овець за рахунок свиней. Так, на Східному Більському городищі (VI—III ст. до н. е.) і Полковій Микитівці (VI—V ст. до н. е.) свиня вже на третьому-четвертому місці, кінь на другому, а на першому — велика (Східне Більське, 41,8%) або дрібна рогата худоба (Полкова Микитівка, 31,1%)⁶². Городище Полкова Микитівка розташоване на порубіжжі зі степом, тому вплив степового скотарства тут вірогідний, як і в басейнах Сіверського Дінця і Дону⁶³. Приблизно такий самий склад стада зафіксовано на Мотронинському городищі⁶⁴: велика рогата худоба — 28%, дрібна рогата худоба — 25%, кінь — 23%, свиня — 16%, собака — 8%** . Скотарство тут було, певно, провідною галуззю у порівнянні з землеробством. Не виявлено безпосередніх ознак землеробства на Шарпівському городищі, тоді як кісток свійських (великої рогатої худоби, дрібної, коней та свиней) і диких тварин знайдено велику кількість, що засвідчує переважання м'ясної їжі у раціоні його населення⁶⁵.

Отже, у скіфські часи традиції степового скотарства продовжують поширюватися у лісостеповій зоні, принаймні у її південній частині. Склад поголів'я поселень південного регіону лісостепу (типу Полкова Микитівка, Мотронинське і Шарпівське городища) VI—V ст. до н. е. наближається до ситуації на поселеннях пізньоскіфського часу Нижнього Подніпров'я, зокрема Знам'янському городищі і Золотій Балці⁶⁶. Як відзначав В. Й. Цалкін, «у Північному Причорномор'ї... раннього залізного віку надзвичайно підвищується у скотарстві роль дрібної рогатої худоби, насамперед овець, що надає скотарству навіть осілих племен певною мірою кочівницького вигляду»⁶⁷. Він також відмічає подібність лісостепових і степових коней та овець за екстер'єром⁶⁸. Поряд з цим, навіть у зонах осілості або напівосілості степової смуги у IV ст. до н. е. значний відсоток стад становила велика рогата худоба, розведення якої було економічно вигідним⁶⁹. Так, на Кам'янському городищі і поселенні Первомаївка-2 склад стада цього часу, із значним, до 50%, переважанням великої рогатої худоби і відносно незначною (15—17%) кількістю дрібної рогатої худоби⁷⁰, дуже близький до пам'яток зрубної лісостепової культури⁷¹, а також Східного Більського городища⁷², що, певно, пояснюється подібністю природних умов. Іншим, мабуть, був

* Переважання великої рогатої худоби і коней у стаді було ще значнішим, адже корів і коней вирощують довше, ніж овець і кіз.

** Визначення О. П. Секерської.

склад поголів'я худоби у рухливих скотарів відкритого степу і наближених до нього регіонів лісостепу. Показово, що до складу жертвовної їжі із курганних поховань як степової, так і лісостепової смуги входило м'ясо великої рогатої худоби. Переважав кінь (головна жертвна тварина), на другому місці вівця (Степ, кургани Лісостепового Лівобережжя) або велика рогата худоба (Середній Дон)⁷³. Склад жертвних тварин був обумовлений, певно, не лише ідеологічними нормами, але й реальним значенням тварин у господарстві. Втім, і в стаді рухливих номадів цього часу відсоток овець був, певно, не дуже значним. На думку ряду дослідників, навіть для регіонів із споконвічним рухливим типом скотарства до III ст. до н. е. — початку нової ери не спостерігалось значного переважання дрібної рогатої худоби та коней⁷⁴.

Стосовно землеробства у населення лісостепової смуги скіфського часу значимо, що воно також, мабуть, не було однорідним на всій території лісостепу. Наприкінці бронзового і на початку раннього залізного віків, вірогідно внаслідок холодного посушливого клімату, що призвів до «загальної пригніченості рослинності»⁷⁵, найпоширенішими зерновими культурами були просо і ячмінь — посухостійкі та менш вибагливі до ґрунтів у порівнянні з пшеницею культури⁷⁶. Ця тенденція зберігалася на значній частині лісостепу і в скіфські часи, хоча загальний склад зернових та інших культур був різноманітним⁷⁷. Так, переважання проса та, меншою мірою, ячменю, спостерігалось на городищах Дніпровського Правобережжя: Трахтемирівському⁷⁸, Мотронинському⁷⁹. Просо трапляється також на Жаботинському поселенні, Хотівському та Пастирському⁸⁰ городищах⁸¹. Існували і більш розвинені осередки землеробства, такі як Більське городище, поселення Іване-Пусте, де знайдено велику кількість обвуглених зерен, серед яких переважала пшениця декількох видів⁸². Обидві ці пам'ятки належать до другої половини VII — початку VI ст. до н. е., як і курган I в урочищі Осняги, де також знайдено зернівки двох видів пшениці⁸³. Досить численними є знахідки пшениці у басейні Ворскли. На пізніших пам'ятках, як правобережних, так і лівобережних, переважали знахідки проса, щоправда здебільшого у вигляді відбитків на кераміці, на другому місці ячмінь і в незначній кількості пшениця, зокрема поодинокі відбитки голозерних різновидів⁸⁴. Отже, склад зернових культур на поселеннях значної, а може і більшої частини Придніпровського Лісостепу нагадує ситуацію на степових поселеннях IV ст. до н. е. в районі Кам'янського городища, де також були поширені просо і ячмінь⁸⁵. Таким чином, залежно від конкретних природних умов і культурних традицій у степовій і лісостеповій зонах можливі подібні типи скотарства і землеробства. Отже, протиставлення двох господарських укладів — землеробського в лісостепу і кочового в степовій зоні — є умовним і потребує уточнення стосовно конкретних територій.

Як переконливо свідчить історія середньовічних номадів⁸⁶, між степом і лісостепом не існувало суттєвих природних кордонів. Починаючи з епохи бронзи в лісостепу, поряд із регіонами переважно землеробської орієнтації, існували регіони з розвиненим скотарством, які в усі часи приваблювали рухливих скотарів, особливо у посушливі кліматичні періоди. Найбільш сприятливим для успішного функціонування економіки рухливих скотарів скіфського часу в Українському Лісостепу був період VII — початку VI ст. до н. е., коли склалися відповідні природні, соціально-економічні та історичні умови, зокрема відкритість з боку степів, і відносна самостійність від політичного центру на Північному Кавказі. Значна роль у скіфському суспільстві воєнно-грабіжницького і торговельного промислів зовсім не виключає ролі рухливого скотарства як однієї з провідних галузей економіки, що, зокрема, впливає із закономірностей просторового розміщення скіфських курганних поховань на території Українського Лісостепу.

Примітки

¹ Найбільш повне зведення поглядів стосовно часу і характеру проникнення кочовиків на територію Українського Лісостепу див. у працях: *Скорий С. А.* Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії). — Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1996. — С. 14—16, 29—32, 37—41; *Скорий С. А.* Стеблев: скіфський могильник в Поросьє. — К., 1997. — С. 67—75.

² Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975; Мурзин В. Ю. Формирование скифской государственности // Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В. Формирование раннеклассового общества на территории Украины.— К., 1989; Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— СПб., 1992; Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии (VII—IV вв. до н. э.).— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— СПб., 1996; Виноградов Ю. А., Марченко К. К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории.— СА.— 1991.— № 1.— С. 145—155; Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы и древний Восток.— М., 1992.

³ Скорый С. А., Бессонова С. С. Некоторые вопросы ранней скифской истории и Украинская Лесостепь // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова.— Омск, 1987.— С. 178—181; Скорый С. А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя).— К., 1990; Скорый С. А. Кочовики передськіфської та скіфської доби...; Виноградов Ю. А., Марченко К. К. Северное Причерноморье...; Зуев В. Ю. К вопросу о «скифской цивилизации» // Древние культуры и археологические изыскания.— Мат. к плен. ИИМК.— СПб., 1991.— С. 58—63; Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы...; Алексеев Ю. А. Скифская хроника...; Алексеев Ю. А. Хронография...

⁴ Смирнова Г. И. О некоторых аспектах изучения предскифской культуры Среднего Поднестровья в свете взглядов А. И. Тереножкина на доскифскую Лесостепь // Киммерийцы и скифы.— Тез. докл.— Ч. II.— Кировоград, 1987.— С. 72—74.

⁵ Разуваев Ю. Д. О характере и маршрутах передвижений ранних кочевников в Верхнем Подонье // История и археология Слободской Украины.— Тез. докл.— Харьков, 1992.— С. 179, 180; Медведев А. П. Ранний железный век Лесостепного Подонья (археология и этнокультурная история).— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— М., 1997.

⁶ Алексеев А. Ю. Европейская Скифия на перекрестке культур // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации.— Тез. докл.— СПб., 1993.— С. 27, 28.

⁷ Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобудинская проблема // СА.— 1975.— № 1.— С. 65—85; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 160, 161; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М., 1979.

⁸ Гавриш П. А. Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время // Киммерийцы и скифы.— Тез. докл.— Мелитополь, 1992.— С. 24, 25.

⁹ Мурзин В. Ю. Про утворення північнопричорноморської Скіфії // Археологія.— 1986.— Вып. 55.— С. 1—10.

¹⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 366; Моруженко А. А. История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1989.— С. 32.

¹¹ Раевский Д. С. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип // ВДИ.— 1995.— № 4.— С. 87—95.

¹² Там же.— С. 94—95.

¹³ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 9.

¹⁴ Мошкова М. Г. Предисловие к тому «Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время».— Серия «Археология СССР.— М., 1982.— С. 6.

¹⁵ Термін запропоновано Г. Є. Марковим: Марков Г. Е. Некоторые проблемы возникновения и ранних этапов кочевничества в Азии // СЭ.— 1973.— С. 102.

¹⁶ Грязнов М. П. Начальная фаза развития скифо-сибирских культур // Археология Южной Сибири.— Кемерово, 1983.— С. 3—18.

¹⁷ Хазанов А. М. Социальная история скифов.— С. 11—13; Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии.— К., 1995.— С. 75—90.

¹⁸ Зуев В. Ю. Взаимодействие оседлых и кочевых культур Евразии и проблема трактовки раннескифских миграций // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации.— СПб., 1993.— С. 24—26.

¹⁹ Див.: *Марков Г. Е.* Социальная структура и общественная организация древних и средневековых кочевников // Скифо-сибирское культурно-историческое единство.— Кемерово, 1980.— С. 29.

²⁰ *Раевский Д. С.* Ранние скифы...— С. 95.

²¹ *Алексеев А. Ю.* Хронография Европейской Скифии...— С. 33.

²² Порів.: *Алексеев А. Ю.* Указ. соч.— С. 33.

²³ *Раевский Д. С.* Указ. соч.— С. 95.

²⁴ *Марков Г. Е.* Социальная структура...— С. 28; *Курочкин Г. Н.* Миграции индоиранских народов II—I тыс. до н. э.: перемещение вещей, идей и людей // Динамика культурных традиций...— С. 24.

²⁵ Останнім часом з'явилася тенденція надмірного підкреслювання військової специфіки ранніх номадів, зокрема під час міграцій і війн, внаслідок чого вони, по суті, зникають як окремі народи. Переконливішою здається інша точка зору. *Ковалевская В. Б.* Конь и всадник.— М., 1977.— С. 109. Згідно з писемними джерелами, у воєнних походах ранньосередньовічних номадів брали участь воїни, їхні сім'ї і стада. *Плетнева С. А.* Введение // Археология СССР.— Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 5.

²⁵ *Виноградов В. Б.* О скифских походах через Кавказ (по письменным источникам) // Тр. Чечено-Ингушского НИИИ.— Грозный, 1964.— Вып. 9.— С. 22, 28; *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.— К., 1990.— С. 44—47.

²⁶ Див.: *Раевский Д. С.* Ранние скифы...— С. 91 (посилання на літературу).

²⁷ За В. Ю. Мурзіним, головний осередок скіфських племен із степів Північного Кавказу перемістився у східні райони Українського Лісостепу, а потім — у Нижнє Подніпров'я. *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов: Основные этапы...— С. 62—64.

²⁸ *Раевский Д. С.* Указ. соч.— С. 93—95.

²⁹ *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 187; *Мелюкова А. И.* Народы Северного Причерноморья накануне и в период греческой колонизации // Местные этнополитические объединения Причерноморья в VII—IV вв. до н. э.— Тбилиси, 1988.— С. 23—24; *Хазанов А. М.* Социальная история...— С. 188, 189, 230.

³⁰ О. П. Медведєв зробив цікаве припущення щодо існування скіфської перієгеси, в якій перелічувалися північні сусіди скіфів. *Медведєв А. П.* Проблема этнической принадлежности населения Среднего Дона в скифское время // Исторические записки. Научные труды исторического факультета ВГУ.— Воронеж, 1998.— Вып. 3.— С. 173. Проте поява цієї перієгеси, скоріше, пов'язана не з епічними сюжетами, а з торговельними шляхами періоду скіфської архаїки.

³¹ *Зуев В. Ю.* К вопросу о «скифской цивилизации»...— С. 58—63. Зокрема, лісостепові городища навряд чи можна вважати міськими центрами.

³² *Раевский Д. С.* Ранние скифы...— С. 94.

³³ *Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Ранние скифы и древний Восток.— С. 166, 167. Див. також посилання 26.

³⁴ Більшість археологічних пам'яток (курганів) скіфського типу розташовані тут дійсно на лукоstepових (за типом рослинності), лісових територіях, на субальпійських луках, рідше на порубіжжі степів і річкових заплавах. Але загалом Північний Кавказ входить до степової зони.

³⁵ *Мильков Н. Ф.* Природные зоны СССР.— М., 1964.— С. 261; *Чибилев А. А.* Лики степи.— Л., 1990.— С. 152.

³⁶ *Бернштам А. Н.* Очерк истории гуннов.— Л., 1951.— С. 165.

³⁷ *Гаврилюк Н. А.* Скотоводство степной Скифии...— С. 71.

³⁸ *Ромашко В. А.* Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населе-

ния пограничья степи и лесостепи Левобережной Украины // ПАП.— Днепропетровск, 1986.— С. 133, 134; *Махортых С. В., Иевлев М. М.* О путях и времени формирования раннекочевнических образований на юге Европейской части СССР в позднейший предскифский период // Древности Северного Кавказа и Причерноморья.— М., 1991.— С. 20; *Виноградов Ю. А., Марченко К. К.* Северное Причерноморье...— С. 145, 146; *Медведев А. П.* Этнокультурные процессы в лесостепном Подонье в скифское время // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл.— Запорожье, 1994.— С. 125.

³⁹ *Швец Г. И.* Многовековая изменчивость Днепра.— Л., 1978.— С. 24.

⁴⁰ *Отрощенко В. В.* Белозерская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 525.; *Махортых С. В.* Ранние кочевники Северного Причерноморья и окружающая среда // Оточуюче середовище і стародавнє населення України (матеріали до теми).— К., 1993.— С. 42—44.

⁴¹ *Бруйко И. В., Карпов В. А.* Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // ВДИ.— 1992.— № 2.— С. 89.

⁴² *Шилик К. К.* К палеогеографии Ольвии // Ольвия.— К., 1975.— С. 56.

⁴³ Цей процес, як вважають деякі дослідники, тривав більш ніж тисячу літ. *Шнитников А. В.* Изменение общей увлажненности материков Северного полушария // Записки ГО СССР.— Н. сер.— Вып. 16.— М.-Л., 1957.

⁴⁴ *Золотун В. П.* Развитие почв юга Украины за последние 40—50 веков.— Автореф. дис. ... докт. сельхоз. наук.— К., 1974.

⁴⁵ Див.: *Махортых С. В., Иевлев М. М.* О путях и времени...— С. 20.

⁴⁶ Археология УССР.— 1985.— Т. 1.— С. 500, 501, карта 12; 1986.— Т. 2.— С. 22, карта 1; *Ромашко В. А.* Поздний бронзовый век в пограничье степи и лесостепи Левобережной Украины (XII—X вв. до н. э.).— Днепропетровск, 1995.— Рис. 5.

⁴⁷ *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 12; *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 232; *Буйнов Ю. В.* Бондарихинская культура.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1981.— С. 16—17; *Ромашко В. А.* Поздний бронзовый век...— С. 78.

⁴⁸ *Моруженко А. А.* История населения...— С. 20; *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов...— С. 78, 79 та ін.

⁴⁹ Всебічний огляд цієї тези див. у праці: *Хазанов А. М.* Социальная история скифов.

⁵⁰ *Виноградов Ю. А., Марченко К. К.* Северное Причерноморье...— С. 148; *Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Ранние скифы...— С. 221.

⁵¹ *Клейн Л. С.* Возникновение кочевого скотоводства // Скифо-сибирское культурно-историческое единство.— Кемерово, 1980.— С. 34.

⁵² *Павленко Ю. В.* Предыстория сложения раннеклассового общества на территории Украины // *Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В.* Формирование раннеклассового общества на территории Украины.— С. 14; *Бондарь Н. Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы.— К., 1974.

⁵³ *Бунятян К. П.* Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень.— К., 1994.— С. 73, 97, 98.

⁵⁴ *Бондарь Н. Н.* Поселения Среднего Поднепровья...— С. 11, 12, 167—170. Спостереження К. П. Бунятян.

⁵⁵ *Бунятян Е. П.* Древнейшие скотоводы украинских степей.— Николаев, 1997.— С. 15; *Бунятян К. П.* Давнє населення України.— К., 1998.— С. 174, 175.

⁵⁶ *Тереножкин А. И.* Предскифский период...— С. 179.

⁵⁷ *Ромашко В. А.* Предскифский период в пограничье лесостепи и степи Днепровского Левобережья (XII—начало VII вв. до н. э.).— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1990.— С. 15.

- ⁵⁸ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 122.
- ⁵⁹ Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА.— 1956.— № 135.— С. 92—97; Моруженко А. А. Животноводство и охота племен междуречья Днепра и Дона в VII—III вв. до н. э. // ПАП.— Вып. 2.— Днепропетровск, 1985.— С. 123—138.
- ⁶⁰ Белан Н. Г. Фауна Трахтемирівського городища // Археологія.— 1982.— Вып. 38.— С. 51.— Табл. 1. Щоправда, за обсягом м'ясної продукції на першому місці тут велика рогата худоба, на другому — кінь.
- ⁶¹ Моруженко А. А. Животноводство и охота...— Табл. 1.
- ⁶² Там же.
- ⁶³ Там же.— С. 130.
- ⁶⁴ Бессонова С. С., Скорый С. А., Романюк В. В. Мотронинское городище и курганный могильник. Итоги и перспективы исследования // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. конф.— Запорожье, 1999.
- ⁶⁵ Фабріціус І. В. Тясминська експедиція // АП.— 1949.— Т. 2.— С. 110. У роботі подано лише перелік кісток свійських тварин, без підрахунків.
- ⁶⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское) // МИА.— 1958.— № 64.— С. 155; Вязьмитина М. І. Золота Балка.— К., 1962.— С. 117.
- ⁶⁷ Цалкин В. И. Животноводство населения Северного Причерноморья в эпоху поздней бронзы и раннего железа // МИА.— 1971.— № 177.— С. 14.
- ⁶⁸ Цалкин В. И. Древнее животноводство...— С. 26.
- ⁶⁹ Мартынов А. И., Алексеев В. П. История и палеоантропология скифо-сибирского мира.— Кемерово, 1986.— С. 72.
- ⁷⁰ Журавлев О. П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Гаврилюк Н. А. Скотоводство степной Скифии.— Приложение 3.— С. 134, табл. II.3.3; Журавлев О. П. Животноводство и охота у античного и скифского населения Украины во втор. пол. I тыс. до н. э. // Никоний и античный мир Северного Причерноморья.— Одесса, 1997.— С. 132.
- ⁷¹ Берестнев С. И. Срубная культура Лесостепного Левобережья Украины.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1983.— С. 20.
- ⁷² Моруженко А. А. Указ. соч.— Табл. 1.
- ⁷³ Либеров П. Д. К истории земледелия у скифских племен Поднепровья эпохи раннего железа в VI—II вв. до н. э. // Материалы по истории земледелия СССР.— М., 1952.— С. 99; Гаврилюк Н. А. Указ. соч.— С. 79; Медведев А. П. Ранний железный век Лесостепного Подонья (археология и этнокультурная история).— С. 20.
- ⁷⁴ Мартынов А. И., Алексеев В. П. Указ. соч.— С. 70, 71.
- ⁷⁵ Ісєлєв М. М. Природа України у давнину і сьогодні // Золото Степу. Археологія України.— Шлезвіг, 1991.— С. 21—22.
- ⁷⁶ Березанская С. С. Северная Украина...— С. 122; Берестнев С. И. Срубная культура...— С. 19; Буйнов Ю. В. Бондарихинская культура...— С. 15; Ромашко В. А. Природно-климатические условия...— С. 128, 129.
- ⁷⁷ Ковпаненко Г. Т., Янушевич З. В. Отпечатки злаков на керамике из Трахтемировского городища // Скифский мир.— К., 1975.— С. 148, 149; Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Культурные растения Скифии // СА.— 1985.— № 2.— С. 47—64; Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья.— Кишинев, 1986.— С. 32, 33, 81.
- ⁷⁸ Ковпаненко Г. Т., Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 147—150.

⁷⁹ Визначення Г. О. Пашкевич.

⁸⁰ Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 58.— Рис. 8; Петров В. С. Харчові рештки Пастирського городища // Археологія.— 1948.— Т. VII.— С. 7.

⁸¹ Згадки стосовно знахідок обвуглених стеблів пшениці з колосками біля жертвників Пастирського і Мотронинського городищ, що трапляються в літературі, відсутні у первинних звітах про розкопки. Вони базуються лише на повідомленні В. В. Хвойки у пізнішій праці (Хвойка В. В. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность // Тр. XII АС.— Т. 1.— К., 1902.— С. 96, 99) і тому не є цілком достовірними.

⁸² Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 22—30; Ганіна О. Д. Зерна та насіння рослин з поселення в с. Іване-Пусте // Археологія.— 1968.— Вип. 21.— С. 188.

⁸³ Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 30.

⁸⁴ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 199; Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности.— К., 1973.— С. 106; Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Указ. соч.— Рис. 8, табл. 5. Саме знахідки голозерних, «експортних» (див.: Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 50) сортів пшениці і ячменю можуть бути орієнтирами при визначенні території скіфів-орачів Геродота.

⁸⁵ Гаврилук Н. А., Пашкевич Г. А. Земледельческий компонент в экономике степных скифов // СА.— 1991.— № 2.— С. 62.

⁸⁶ Плетнева С. А. Половцы.— М., 1990.— С. 34, 35, 72—81; Кириков С. В. Человек и природа Восточноевропейской Лесостепи в X — нач. XIX вв.— М., 1979.— С. 23, 47, 48, 53, 54.

С. С. Бессонова

УКРАИНСКАЯ ЛЕСОСТЕПЬ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ. ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ

В статье подчеркивается значение экологического подхода к проблеме присутствия номадов в Украинской Лесостепи. Обращается внимание на относительную условность границ между степью и лесостепью как природными зонами, а также между «земледельческой лесостепью» и «кочевой степью» как двумя противоположными хозяйственными системами скифского времени. Уровень социальной интеграции местных сообществ VII в. до н. э. позволяет предполагать в большинстве случаев установление господства пришлых скифов с их развитыми военными и политическими структурами.

S. S. Bessonova

UKRAINE'S FOREST-STEPPE IN THE SCYTHIAN PERIOD. HISTORICAL AND GEOGRAPHIC SITUATION

The paper argues an ecological approach to the problem of settling of nomads in the Ukraine's Forest-Steppe. Particular emphasis is placed upon relatively conditional nature of boundary between the Steppe and Forest-Steppe regions as the natural zones; moreover, the author stresses the conditional character of differentiation between the «the farming Forest-Steppe Region» and «the nomadic Steppe Region» as two opposite economic systems of the Scythian Period.

Одержано 19.02.98